

Perényi Roland

A nagyvárosi bűnözés társadalomtörténete.

Hétköznapi bűnözés Budapesten a 19–20. század fordulóján

Doktori tézisek

A bűnözés — és általában a deviáns viselkedési módok legtöbb típusa — minden társadalomban meglévő jelenség. Mégsem állíthatjuk azt a kriminalitásról, hogy az egyfajta antropológiai állandót képez. A bűnözés, mint minden deviánsnak minősülő viselkedési forma olyan társadalmilag konstruált fogalomnak tekintendő, amelyet nagymértékben meghatároznak az adott szociális viszonyok. A bűnözés és a büntett általánosan érvényes koncepcióját többnyire az adott társadalom hatalmi pozícióban lévő csoportjai, az elitek határozzák meg. Ez a felfogás határozza aztán meg az igazságszolgáltatás, a büntetés-végrehajtás és végül a bűnüldözés intézményes működését egyaránt. Ebből következik, hogy a bűnözés saját történetiséggel bíró társadalmi jelenség.

A disszertáció elsősorban annak bemutatására koncentrál, hogy a századfordulós Budapest társadalmának bizonyos csoportjai, legfőképpen az elitek hogyan látták, illetve láttatták a korszak bűnözésének problémáját. Úgy véljük, hogy — és ez a megállapítás ma már a bűnözéstörténetben általánosan elfogadottnak számít — a múltbeli bűnözés kutatójaként nem törekedhetünk arra, hogy a bűnözés „valóságát” tárjuk fel, hiszen forrásaink erre kevésbé alkalmasak. Ritka az olyan eset, amikor maguk a bűnözők szólalnak meg a forrásokban, s még ennél is ritkább, ha áldozataik teszik ezt. A nagy számú írott és levéltári forrás azonban lehetőséget ad arra, hogy betekintést nyerjünk a bűnözésről a 19-20. század fordulójának Budapestjén zajló társadalmi, politikai és tudományos diskurzusokba.

Vizsgálódásaink középpontjában elsősorban nem a nagy port felkavaró, többnyire véres esetek állnak, hanem azon büntípusok, amelyeket összefoglalóan a hétköznapi bűnözés fogalmával jellemezhetünk. A hétköznapi bűnözés kategóriájába sorolunk minden olyan, elsősorban kisebb anyagi kárral vagy testi sérüléssel járó bűncselekményt — kisebb értékű lopások, rablások, becsületsértés, könnyű testi sértés —, amelyek esetében nagyobb volt annak esélye, hogy a hétköznapi városlakó (akár áldozatként, akár tanúként vagy esetleg elkövetőként) részesévé válhatott, s nem csak a sajtóból értesülhetett róla. Persze ez nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem foglalkozunk híres bűnesetekkel; bizonyos esetekben ugyanis éppen egy-egy nagy visszhangot keltő eset segítségével világíthatók meg olyan jelenségek,

amelyek a hétköznapi bűnözésre is jellemzők, de ott — például a források hiánya miatt — jóval nehezebben hozzáférhetők.

Dolgozatunk egy olyan komplex város- és társadalomtörténeti kutatás eredményeit tükrözi, amely egy adott társadalmi jelenség, a bűnözés vizsgálatán keresztül mutatja be a századfordulós Budapestre jellemző szociális problémákat, valamint a középosztálynak az ezekhez kapcsolódó látásmódját.

A disszertáció két fő részre osztható. Az elsőben a bűnözés „hivatalos”, az igazságszolgáltatás, a bűnüldözés és a 19. század végén Magyarországon is megjelenő tudomány, a kriminológia által közvetített képét vizsgáltuk, míg a második nagyobb egység a nyilvánosság, pontosabban az információszerzés csatornáin, valamint a nagyvárosi populáris kultúra különböző megnyilvánulási formáin keresztül próbáltuk meg bemutatni, hogy milyen kép élhetett a hétköznapi városlakóban korának bűnözőiről. E két nagyobb egység három-három fejezetre oszlik. A fejezetek mindegyikében különböző módszertani megközelítéseket alkalmaztunk. Az első, illetve negyedik fejezetben egy narratív forrásokra alapozott diskurzuselemzés található, míg a második és ötödik fejezetekben statisztikai elemzést végeztünk. Úgy gondoltuk, hogy a téma bemutatásakor nem elegendő e két módszer alkalmazása, ezért mindkét nagyobb egységet kiegészítettük egy harmadik típusú, a statisztikai elemzést a kvalitatív forrásokkal részben ötvöző vizsgálattal, melynek középpontjában a főváros térbeni fejlődése és a bűnözés budapesti sajátosságai között megfigyelhető összefüggések bemutatása áll. A kriminalitás városi térben történő elhelyezésével, a városlakók „bűnös Budapestről” alkotott mentális térképének megrajzolásával ugyanis közelebb kerülhetünk annak megértéséhez, hogy a századfordulós Budapest lakói hogyan érzékelték koruk társadalmi problémáit.

Vizsgálatunk időbeli korlátját Budapest századfordulós korszaka, azaz az 1896 és 1914 közötti szűk két évtized jelenti. A dolgozat kezdőpontját egy politikatörténetileg kevésbé fontos, Budapest várostörténete szempontjából viszont annál jelentősebb év, 1896 jelenti. 1896-ot a Budapest várostörténetével foglalkozó munkák általában mint a városegysítés utáni urbanizáció, a metropolisszá válás első, a millenniumi kiállításban kicsúcsosodó szakaszának végét, és a modern nagyvárosi társadalom — és az ezzel együtt járó társadalmi feszültségek — létrejöttének időszakát látják. Ugyanakkor 1896 nem csak az Ezredéves Kiállítás és a hozzá kapcsolódó ünnepek miatt — amelyek persze a bűnüldözés és bűnmegelőzés szempontjából is komoly kihívást jelentettek a hatóságok számára — fontos számunkra. Számos más tényező is indokolja az 1896-os év kezdőpontként való választását. Nagyjából erre az időszakra, az 1890-es évek elejére-közepére alakultak ki ugyanis az 1881.

évi XXI. törvénycikk által létrehozott fővárosi államrendőrség főbb szervezeti egységei. Ilyen például a bűnügyi nyilvántartó, a detektívosztály vagy a dolgozatunk szempontjából különösen fontos rendőri sajtóiroda, amely éppen 1896-ban vált önálló intézménnyé a rendőrség szervezetén belül. Az 1890-es évekre alakultak ki azok a büntetőjogi keretek is, amelyek meghatározzák a bűnözés körébe tartozó cselekményeket és létrehozzák a büntetőbíráskodás alapvető intézményeit, s a Budapest körül egyre rohamosabb ütemben duzzadó elővárosi övezet okozta szociális feszültségek (és az ehhez kapcsolódó közigazgatási és rendészeti problémák) is ekkor éleződnek ki. Végül, de nem utolsósorban ekkortól jelenik meg számos, vizsgálatunk szempontjából fontos forrás: a főkapitányi jelentéseket például 1895-től adták ki évente, ugyanekkortól publikálja a fővárosi Statisztikai Hivatal *Budapest székes főváros Statisztikai Évkönyveit*, de számos új, a modern tömegsajtó minden főbb jellemzőjét felmutató hírlap is ebben az időszakban jelenik meg először.

Korszakunk végpontja viszonylag kevés magyarázatra szorul, hiszen az első világháború kitörésével véget ér a „boldog békeidők” utolsó szakasza. Bár a korszakkal foglalkozó történészek általában az első világháború végét, a Habsburg Monarchia felbomlását tekintik korszakhatárnak, bűnözéstörténeti szempontból inkább a háború kitörésével kell lezárnunk vizsgálódásainkat. Ez elsősorban kriminálszociológiai szempontokkal indokolható. A világháború kitörésével ugyanis a férfi lakosság jelentős része a frontra távozott, s ezzel a nagyvárosi bűnözés társadalmi keretei is nagymértékben átrendeződtek. Ráadásul a háború előrehaladtával fokozódó gazdasági problémák, a mindennapi életben is jelentkező gondok hatására a bűnözésnek új formái jelentek meg, amelyeket a bűnüldöző hatalomnak szankcionálnia kellett.

Ezek alapján tehát az 1896 és 1914 közötti időszakot város- és bűnözéstörténeti szempontból egységes korszaknak kell tekintenünk. A két végpont között eltelt majdnem húsz év alatt ugyanakkor számos olyan társadalmi probléma tematizálódik, amelyek a bűnözésről alkotott koncepciókat is nagymértékben befolyásolják. A századfordulótól kezdődően kiépülő állami szociálpolitika hatására például előtérbe kerül a fiatalok bűnözők, illetve ehhez kapcsolódóan a börtönből kiszabadultak társadalomba történő visszailleszkedésének kérdése. Mindez pedig arra utal, hogy ebben az időszakban alapvető változások mentek végbe a nagyvárosi, „modern” bűnözés társadalmi megítélésében. Disszertációnk fő célja e változás főbb jellemzőinek bemutatása.

Az itt megjelölt korszak egyik fontos változása a bűnözésről szóló tudományos diskurzus terén figyelhető meg. A Magyarországon a 18-19. század fordulóján megjelenő bűnügyi statisztikában ugyan csak korszakunk végére tisztultak le a modern, hosszú távú

összehasonlításokat is lehetővé tevő kriminálstatisztika körvonalai, ennek ellenére a statisztikusok már a századfordulón megkísérelték a rendelkezésre álló töredékes adatok alapján a bűnözés társadalmi mutatóinak részletes elemzését (I.1. fejezet).

Ezzel párhuzamosan jött létre az európai kriminológiai gondolatok hatására egy kifejezetten a bűnözés jelenségével foglalkozó tudományág, amely korszakunk során fokozatosan önállósult és intézményesült. A kriminológia első képviselői igyekeztek a legfrissebb külföldi elméleteket elsajátítani és a magyar viszonyokra alkalmazni, így korszakunk elején még elsősorban a Cesare Lombroso torinói orvos által megteremtett kriminálintropológia és a nyomában létrejövő „pozitív iskola” elméleteit tanulmányozták. Az 1900-as években azonban — az európai kriminológiai gondolkodásban végbement paradigmaváltással egy időben — az addig a test külső jegyeit értelmező tudósok egyre inkább a társadalmi tényezők (például a szegénység, az alkoholizmus, a családi és lakáskörülmények) fontosságát hangsúlyozták (I.2. fejezet).

Jórészt e szemléletváltásnak köszönhetőek a korszakunk végén végrehajtott büntetőjogi reformok. Az 1908-ban elfogadott első büntetőnovella alapvető változásokat hozott a bűnözés megítélésében. A majdnem harminc évig változtatás nélkül érvényben lévő, 1878-ban kidolgozott büntetőtörvénykönyvvel szemben a büntetőnovella sokkal differenciáltabban tekintett a bűnözés jelenségére. Egyrészt sokkal inkább figyelembe vette a bűntény elkövetésének okait és körülményeit — aminek a bűnvádi eljárásban is komoly következményei voltak, hiszen az általunk vizsgált korszakban egyre fontosabb szerepet kaptak a bizonyító eljárásban a különböző szakértők (orvosok, fegyverszakértők, pszichológusok) —, másrészt különbséget tett az egyes bűnelkövetők között, elsősorban kor és előélet tekintetében. A büntetőnovella egyik jelentős újítása volt, hogy a fiatalkorúakat teljesen külön kezelte — ennek eredményeként születtek meg előbb a rendőri gyermekbíróságok, majd a fiatalkorúak bíróságai. Ennek következtében a bűncselekményeket elkövető fiatalok sokkal enyhébb bánásmódban részesültek, de ugyanakkor ennek a kitüntetett bánásmódnak köszönhetően egyre több, a fiatalkorúakra jellemző viselkedési minta kriminalizálódott, így a társadalmi kontroll és fegyelmezés kiszélesedésével — ennek egyik jele a javítóintézetek rendszerének kiépülése — egyre nagyobb társadalmi nyomás nehezedett a fiatalkorúakra.

A büntetőnovella a felnőtt bűnözők esetében egy fontos különbségtétellel élt; a büntetőjogi reformok nyomán ugyanis a bűnözők csoportja szétvált egy, a korabeli kriminológiai gondolkodásban számszerűleg jóval nagyobbak tekintett „alkalmi”, valamint a jóval kisebb számú, ámde a fennálló társadalmi rendre annál veszélyesebb professzionális

bűnözői rétegre. A büntetőjogi reform hatására az első csoporttal szemben enyhébb büntetéseket (köztük a büntetés felfüggesztését) alkalmazhattak a bírók, míg a visszaesőkre és a „megrögzött” bűnözőkre az igazságszolgáltatás a törvények teljes szigorával sújtott le.

Miközben a korszak kriminálstatisztikusai szerint a hivatásszerű bűnözők a bűnözés „valóságának” csak egy szeletét adják, addig a rendőrség bűnözőképét egyértelműen a „rovott múltúak” koncepciója határozta meg. A 19. század végére professzionizálódó rendőrség egyik legfontosabb feladatát a bűnözők identitásának felismerése és rögzítése jelentette. Ennek érdekében a főváros rendvédelmi szerve mindent elkövetett a századfordulón, hogy — lépést tartva más, nyugat-európai rendőrhatalósággal — megismerje és alkalmazza a legújabb identifikációs technikákat. Mivel azonban ezek az adatrögzítési és nyilvántartási mechanizmusok elsősorban a többszörösen büntetett, professzionális bűnözőkre alkalmazva voltak hatékonyak, ezért a bűnözés rendőrségi percepcióját — mind testületi, mind egyéni szinten — egyértelműen a „bűnöző osztályokkal” kapcsolatos megállapítások határozták meg (I.3. fejezet). Ezt jól mutatja az az 1896-ban készült, mintegy 14 000 nevet és személyes adatot tartalmazó jegyzék is, amely a „rovott múltúak” azonosításának megkönnyítését volt hivatott szolgálni.

A századfordulón keletkezett rendőrségi statisztikák alapján próbáltuk vizsgálni a bűnözés főbb jellemzőit. Elemzésünkéből kiderült, hogy bár valóban megfigyelhetők olyan jelek, amelyek a bűnözés „modernizációjára” utalnak — ez elsősorban a kapitalista viszonyokból fakadó bűnözés térnyerésében figyelhető meg —, de a kriminalitás struktúráinak átrendeződése nem jelenti egyértelműen a bűnözés „civilizálódását”; korszakunk során összességében nem csökkent az erőszakos cselekmények száma, megjelentek viszont az erőszaknak újabb formái, amelyek a nagyvárosi életmód sajátosságaiból fakadtak (II.1. fejezet).

Budapest jellegzetes városfejlődése ugyanakkor nagymértékben befolyásolta a bűnözés térbeli elrendeződését. A rendőrhatalóságok és a sajtó szemében elsősorban a külvárosok és az egyre dinamikusabban fejlődő elővárosi övezet jelentették a „bűnözés terét”. Mégis, a rendőrség utcapolitikáját nem a főleg munkások és városi kisegzisztenciák által lakott külterületek ellenőrzésének kiterjesztése határozta meg, hanem a belső, középosztály által lakott kerületek védelmi hálójának sűrűbbre szövése (III.1. fejezet). Ezzel együtt a fővárosi rendőrség egyre nagyobb figyelmet szentelt az elővárosoknak. Ezt a folyamatot jelzi a budapesti rendvédelmi szervek hatáskörének kiterjesztése, amely előbb 1890-ben Újpest és Rákospalota, majd 1912-ben Kispest, Erzsébetfalva és Pestszentlőrinc esetében valósult meg. A rendőrség „terjeszkedése” ugyanakkor nem csupán a közbiztonság és a bűnözés

szempontjából érdekes; a hatáskör kiterjesztésének kérdése ugyanis az elővárosi övezet Budapesthez csatolásának, azaz Nagy-Budapest előszelének is tekinthető (III.2. fejezet).

A századfordulóra Budapesten is létrejött az a nagyvárosi populáris kultúra, amelynek mind a termelői, mind pedig a fogyasztói oldalán részt vettek a társadalom egyre szélesebb rétegei. S bár a tömegkultúra előállítói között elsősorban középosztálybeli és kispolgári származásúakat találunk, mégis azt mondhatjuk, hogy a szélesebb közönség is aktívan részt vett e tömegkultúra alakításában; a befogadók tudatos fogyasztói magatartása nagymértékben meghatározta egy-egy kulturális vállalkozás sikerét vagy kudarcát. Így jött létre az első világháborúig az a sajátos, elsősorban a piaci viszonyok által meghatározott budapesti tömegkultúra, amelynek fogyasztásában kivétel nélkül minden társadalmi csoport részt vett.

A bűnözés kérdése fontos szerepet töltött be mind a modern tömegsajtóban, mind pedig a nagyvárosi populáris kultúra különböző szórakozási formáiban. Míg azonban a különböző napilapok igyekeztek többé-kevésbé kiegyensúlyozottan tudósítani a különböző bűntípusokról, addig az olcsó, szenzációhajhász ponyvák, detektívregények vagy például a vásári látványosságokból kifejlődő panoptikumok tematikáját egyértelműen a véres gyilkosságok határozták meg. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a korszakunkban megjelenő új, a képi információkra alapozó szórakozási formák, mint az álló- és mozgóképeket felolvasott szöveggel kombináló diavetítések vagy a mozi, már megjelenésükkor nagy hangsúlyt fektettek a bűnözés bemutatására (IV.1. fejezet).

Persze a különböző sajtótípushoz sorolható hírlapok bűnügyi tudósításai között is megfigyelhetők jelentős különbségek. Míg a századfordulón megjelenő bulvársajtó sokkal intenzívebben, részletesebben, gyakran képi információkkal kiegészítve számolt be egy-egy szenzációs esetről, addig a komoly politikai lapokat inkább a bűnügyi hírek rövidege, tárgyilagossága, de ugyanakkor nagyobb száma jellemezte. Vizsgálatunkból egyúttal az is kiderült, hogy az elemzett sajtótermékek közül leginkább a munkásmozgalom politikai napilapja, a *Népszava* használta a bűnügyi híreket „eszmehirdetésre”, azaz politikai nézeteinek és társadalomképének közvetítésére (V.2. fejezet).

A modern, üzleti alapokon nyugvó sajtó mellett korszakunk során megjelent egy, az újságíráshoz, ezen belül is a riportozáshoz kötődő új műfaj, a népszerű bűnügyi irodalom, illetve a társadalmi élet árnyoldalainak megvilágítását célzó, részben társadalomtudományos módszereket alkalmazó szociális riport. Mindkét műfaj megteremtésében olyan riporterek, írók és rendőrtisztviselők vettek részt, akik — amellet, hogy felismerték az új témák feldolgozásában rejlő üzleti lehetőséget — igyekeztek felhívni az olvasóközönség figyelmét a főváros addig többnyire pozitívan ábrázolt fejlődése nyomán keletkezett szociális

problémákra. Amíg a népszerű bűnügyi irodalom esetében ez a cél inkább másodlagos volt, s ezért a művek által közvetített bűnözőkép meglehetősen sematikus, egy naív-romantikus megközelítést alkalmaz, addig a nagyváros nyomornegyedeibe — többnyire a rendőrség kíséretében — leszálló szociális riporterek már jóval nagyobb szociális érzékenységről tettek tanúbizonyságot. A két, egymástól látszólag teljesen elkülönülő stílus közötti kapcsolatot a rendőri riportert Tábori Kornél jelenti, aki az 1900-as évek végére Budapesten is meghonosította a nyugati újságírásban ekkor már széles körben elterjedt szociális riport műfaját (VI.1. fejezet).

Összefoglalva elmondhatjuk tehát, hogy a századfordulós Budapesten a bűnözésről alkotott hivatalos koncepciók, illetve a téma nagyvárosi tömegkultúrában történő ábrázolása terén számos olyan elem figyelhető meg, amelyet a témával foglalkozó társadalomtörténészek más 19. század végi európai és amerikai nagyvárosban is kimutattak. Míg azonban számos nyugati metropoliszban valóságos morális pánikot okozott a bűnözés állandóan növekvő fenyegetésével kapcsolatos politikai és sajtópropaganda, addig Budapest esetében ez csak nyomokban figyelhető meg. Elemzéseink alapján megállapíthatjuk, hogy a századfordulós Budapestre is érvényes a kérdést Berlinben vizsgáló történészek, Thomas Lindenberger és Andrew Lees azon kijelentése, miszerint növekedtek ugyan a korszakban a belső politikai és társadalmi feszültségek, és a bűnözéssel kapcsolatban is felfigyeltek a kortársak néhány aggasztó jelenségre, mégsem hatotta át a társadalmat a fennálló rendet felborító bűnözéshullámtól való félelem.